

Orosz Fruzsina

Az értelmiség szerepe és felelőssége Bibó István gondolatvilágában

*„Az úr hűbéri-rendi jelenség,
a középosztály kapitalista-osztálytársadalmi jelenség,
az értelmiség örök emberi szerep.”¹*

Bibó Istvánra nagy hatással voltak Németh László és Mannheim Károly értelmiségről vallott nézetei. Azonban mindkettőn csak kiindulópontul szolgáltak, mert Bibó elméleteit a gyakorlat kristályosította ki. „Bibó kétféle értelmiségi szerepet különített el. A szakmai kompetenciával rendelkező, szervező értelmiségit és a politikai-morális ideológiákat megfogalmazó értelmiségit. (...) A szakszerűség és a demokratizmus (mármint ha szervező értelmiségi szakmai tudással rendelkezik, és az ideológikus értelmiségi demokratikus eszmét hirdet) egyenrangú követelmény.”²

Bibó maga az ötvözet. Sokszor vádolják azzal, hogy naiv politikatudós, politikus, de sokszor mondják róla azt is, hogy elméletei azért nem elég kifinomultak, mert nem csupán tudós, de egyidejűleg gyakorlati szakember is kívánt lenni. Azonban éppen ez a tulajdonság, törekvés emeli Bibót klasszikussá. Ez a sajátos szemléletmód teszi lehetővé az állam, a társadalom és a politikatudomány ügyének előmozdítását. Bibó gondolatai a maguk idejében sokszor életképtelennek bizonyultak, de nem azért, mert helytelenek. Bibó nem művelt sikeres politikát. Elméletei egy jól felkészült tudósember szintetizáló alkotásai. Bibó azért halhatatlan példa, mert jól tudott gondolkodni. Ez a követendő értékrendbe ágyazott logikus gondolkodás a legfontosabb, megkérdőjelezhetetlen érdeme.

Bence György és Kis János írják, hogy Bibó elsősorban politikai gondolkodó volt, és politikai formulákat dolgozott ki.³ A legérdekesebb ezért az, amit a klasszikus értelemben vett politika (a közösség ügyeinek intézése) és politika-csinálás hogyanjáról, az értelmiség szerepéről és feladatáról mond.

Az új elit és szerepe

Bibó szerint „a nemzet alig vitathatóan társadalmi közösség, és pedig az elemi alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, politikai intenciójú közösség, mely meghatározott területet, hazát és azon politikai szervezetet tud magáénak, vagy kíván magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a nemzeti tudatban a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze részes.”⁴ A bibói nemzetfogalmat tehát azonosíthatjuk a magyar állam, mint politikai közösség fogalmával, ezért a továbbiakban ezeket szinonimaként fogom használni. A bibói nemzet boldogulásának alapja a demokratikus államberendezkedés, az ezt létrehozó és működtető demokratikus politikai gondolkodás. Bibó életének minden korszakában központi gondolat volt, hogy egy nemzetet a nagy nemzeti vállalkozások idején és a mindennapok során is valamiféle elit irányítsa. Az elit felelős értelmiségi emberekből áll. Amikor Bibó Európáról vagy a demokráciáról beszél, az emberekről beszél. Munkái megérté-

sének egyik kulcsa az, hogy lássuk, sohasem idegenítette el az intézményt az embertől, úgy vélte, az intézmény mi vagyunk, emberek. Így hát minden jó vagy rossz rajtunk múlik, a mi fejünkben kezdődik. Minden politikai elemzést a helyzetet, intézményt létrehozó emberek intencióinak vizsgálatával kell kezdeni. Ezért van Bibó minden művében jelen az egyéni szerep és felelősség gondolata; hol kifejezetten, hol rejtetten ez az egész minket körülvevő rendszer alfája és ómegája.

Bibó írja, hogy a szabadságszerető ember „minden felismert közérdek ügyében kezdeményezőleg lép fel, minden közérdekű szövetkezésben vagy mozgalomban tehetsége szerint munkájával és adományával részt vesz, és igyekszik azt győzelemre segíteni, tisztában lévén azzal, hogy a közügyek elhanyagoltsága, vagy méltatlan emberek kezébe való kerülése egyedül a tisztességes emberek kezdeményezésének hiánya és közéleti bátortalansága miatt történhetik.”⁵ Bibó feltételezi tehát, hogy ha a szabadságszerető ember cselekszik, akkor másnak nincs cselekvési tere. Ha csak azoknak az embereknek van cselekvési terük, akik szerinte helyesen gondolkoznak, akkor a rendszer jól fog működni.

Bibó mindig hangsúlyozta, hogy egy társadalomban természetesen minden embernek megvan a saját feladata. Ezek a feladatok egyenértékűek, de nem járnak egyenlő felelősséggel. A természet rendjéből fakad viszont az is, hogy nem minden ember tudja a feladatát jól ellátni. Az elit kiválasztásakor tehát az a cél, hogy tagjai olyan emberek legyenek, akik véleménye szerint követendő értékrendet képviselnek.

Bibó az „elitkérdésről” életének korai szakaszában, illetve idősebb korában (az „elit” szó használatának mellőzésével) gyakran írt, és egész életében foglalkoztatta az új elit, az értelmiségi elit társadalomban betöltött szerepének kérdése. Az elit problémájával az 1942-ben megjelent *Elit és szociális érzék* című tanulmányában foglalkozott a legbővebben. A határozott elitkonceptió körvonalai azonban már a fiatal Bibó 1935 és 1944 közötti írásaiban fellelhetők. Az elitszerepet Bibó – Németh Lászlóhoz hasonlóan – mindig összeköti az értelmiségi szereppel. Amikor erről ír, ezen láthatólag erkölcsi felelőséggel végzett értékteremtést, értékőrzést és közvetítést ért.

Bibó azért is alapozhatta elméleteit az elitre, mert a 20. században feltűnt az új értelmiség. A történelmi fejlődés lehetőségét abban látta, hogy az új elit demokratikusan fogja kormányozni az országot, hiszen egészen másfajta érdekek vezérlik, mint a korábbiakat. A mai elit Bibó szerint annyiban különbözik a korábitól, hogy kiváltságait a maga teljesítőképességének köszönheti: annak, hogy megfelel bizonyos, a társadalom által támasztott erkölcsi és gyakorlati érték követelménynek. A társadalom által támasztott követelmények pedig az egyéni erkölcsi és gyakorlati érték követelmények összességei. Bibó elmélete szerint ezek azonban az elit közvetítése által alakulnak ki.

Kritikusan feltehetjük a kérdést, melyik volt előbb, a tyúk vagy a tojás? Bibó írásaiból választ kapunk a kérdésre. Ő a harcok demokrácia híve, elfogadhatónak tartja szélsőséges esetben azt is, hogy a helyes értékeket, ha szervesen nem alakulnak ki, erőszakkal teremtsék meg. De türelmesnek kell lenni, mert az erőszak erőszakot szül, a félelem félelmet generál. Végző esetben azonban a demokratikus gondolkodás, a demokrácia kényszerítő eszközökkel is megteremthető, és aztán, mivel a rendszer helyes, már magára hagyható.

Egyértelmű, hogy Bibót nemcsak tudósi kíváncsiság vonzza az elit kutatás felé, hanem a rá mindig jellemző gyakorlatiasság mutat rá arra, hogy a társadalom fejlődésének kulcsa a felelős elit kezében van. Egy korai művében írja, hogy „hogyan eddig az emberiségnek semmilyen része nem csinált kultúrát és társadalmi szervezetet valamiféle elit nélkül. Hogy ennek az elitnek a feladata a társadalom vezetése, az szinte közhely.”⁶

Kovács Gábor fogalmazása szerint „Bibó is meg van győződve arról, hogy az indeterminált

történelmi korszakokban az események kimenetele nagymértékben a résztvevőkön, mindegyikükön a közvetlen résztvevőkön, azaz a társadalmi-politikai elit tagjain múlik.⁷ Az elit elsődleges feladata, hogy vezesse a társadalmat. A vezetéshez – szögezi le Bibó – mindenekelőtt tekintélyre van szükség: a tekintély pedig elsősorban társadalompszichológiai jelenség. A tekintély mindenkor egy kölcsönviszony manifesztációja.⁸ A magára hagyott rendszerben azokat ruházza fel tekintéllyel a társadalom, akiket elismer, mert számára elfogadható módon olyan értékeket közvetítenek, amelyeket saját életvezetésük során a társadalom tagjai is magukénak tudnak vallani.

Németh László így fogalmaz: „Mint külföldön nagyon sokan, Európa legnagyobb bajának azt tartom, hogy nincs vezetésre teremt rétege, a tizenkilencedik század nemességét a demokrácia felőrölte, s akik a népeken uralkodnak semmivel sem állnak azok fölött, akiken uralkodnak (...) Ma kívülről nem kapunk normannokat, a normannoknak alulról, az alsó néposztályból kell jönniük. A nagy 20. századi pártmozgalmak értelme éppen ez: az elkopott kormányzórétegek felváltása egy új, rugalmasabb és felelősebb pártnemességgel. Bolsevizmusban, fasiszmusban, hitlerizmusban ez a közös vonás: mind a három alulról jövő normannok betörése. A mozgalmak eredménye természetesen csak olyan lehet, amilyenek a normannjaik. A vállalkozásnak minél különb nemessége támad egy országban, annál több kilátása lesz a mozgalomnak.”⁹

Bibó méltatja Mannheimet, mert „minden társadalmi értéket két tényezőnek, egy végső élettapasztalatnak („basic experience of life”) és a társadalmi környezethez való alkalmazkodás adott történelmi szükségleteinek az összekapcsolódásaként fog fel. Az első nélkül a társadalmi értékek puszta hasznossági értékekké redukálódnak, és üresek maradnak, a második nélkül a társadalmi értékek irreálisakká és pusztítókká válnak. A társadalmi értékeknek ez a felfogása az idealizmus és a materializmus Szküllája és Kharübdiszé között az egyedül lehetséges teremégy megoldás. Végeredményében a tények és az értékek kérdéséről van szó.”¹⁰

Bibó tehát jelentős gondolatot tesz hozzá a Németh László-i szemlélethez, amikor azt mondja, egyik dolog, hogy az elit milyen rendszerben választódik ki, életképes-e, és egy másik dolog, hogy a kiválasztott elit milyen értékeket képvisel. Bibó Németh Lászlóval ellentétben a liberális demokrácia híve. Az, hogy az elit demokratikus irányba viszi-e a nemzetet, véleménye szerint, két pilléren nyugszik: az egyik az elit demokratikus kiválasztása, a másik az elit által képviselt értékek jellege. A két tényező kölcsönösen erősíti egymást.

Az elit felelőssége

„Bibó határozottan visszautasítja a megközelítést, hogy a társadalmi szerepek elosztását az érdekviszonyokból lehetne levezetni.”¹¹ Ha valóban kizárjuk azonban, hogy az érdekviszonyok határozzák meg az elit kialakulását, akkor az „elit-aspiránsok” feladata, hogy valóságos társadalmi teljesítményt mutassanak fel. A valóságos társadalmi teljesítmény pedig Bibó szerint az, ha az elit a társadalomnak példamutató magatartás tanúsításával és közérdekű munka végzésével értékrendet közvetít, legyen szó művészi, tudományos vagy akár politikai teljesítményekről. „Németh László szerint mindenfajta társadalom fennmaradása tudatos erőfeszítést követel, márpedig erre a tudatos erőfeszítésre csak a minőségi kultúrával rendelkező, abból közösségi erényt kovácsoló egyénekből álló elit képes.”¹²

Bibó az elit fogalmát az *Elit és szociális érzék* című művében a következőképpen adja meg: „(...) eliten azokat értjük, akikben a közösség céljai tudatosan kifermálódnak (...)”, és nem föltétlenül a társadalom vezető politikusai alkotják a társadalom elitjét.¹³ Bibó elitről vallott felfogásának kiindulópontja Németh László gondolatvilága. Onnan indult, de nem oda érkezett meg. Bibó nem fogalmazott megvetően a „tömegről”, csak azt mondta, hogy más a „tömeg” és más

az elit szerepe és felelőssége a társadalomban, de ahhoz, hogy jól működjön a társadalom, a kettőnek kölcsönhatásban kell lennie. Aki vezetést igényel, az vezetőt választ magának, és a vezetőválasztás épp olyan értékes szerep, mint a vezetés. Aki vezető lesz, annak az egyéni felelőssége megnő.

Miért felelős tehát az elit? „A kérdést úgy szokták felállítani, hogy vajon a közösség nagy kérdéseiben a kiváló egyesek javát, vagy a mindennapi emberek tömegeinek javát kell-e irányadónak venni. A fogalmazás így teljesen értelmetlen, mert a kiváló egyesek java megvalósíthatatlan a mindennapi tömegek nélkül, és a mindennapi egyesek java megvalósíthatatlan kiváló egyesek nélkül. A mesterséges félreértés mögött álló elrejtett igazságok között valójában semmiféle ellentét nincsen.”¹⁴ Ha ugyanazon értékek mentén gondolkozik és cselekszik az elit és a társadalom, akkor az elit felelőssége könnyen meghatározható: azért felel, hogy a társadalom ügyeit úgy intézze, hogy az magának és a társadalom többi tagjának a lehető legjobb legyen. A különböző érdekek között tehát olyan utat kell találnia, amely a közös értékeket nem sérti. A pillanatnyi érdeken túl messzebbre kell látnia. Meg kell látnia – mert szerepe a társadalomban erre feljogosítja, és ezért felelőssé teszi –, hogy hosszú távon mi a társadalom érdeke. A társadalom érdeke, összetartó ereje, működésének alapja pedig elsősorban az értékmegőrzés.

A politikában a felelősség kérdését a jog szabályozza. Bibó elit-definíciója azonban a politikai mellett a tudományos és a művészeti elitet is magában foglalja, így természetesen a felelősség definícióját sem szűkíti a jogi felelősségre. Egy társadalom csak akkor működik megfelelően, ha vezetői felelősek a társadalom többi tagjának, tagjáért. Egy társadalom elitjét a felelősség láncolja a „tömeghez”. A bibói szemlélet szerint az elit a társadalomtól kapja a „megbízását”, és megbízásának lényege, hogy az általa képviselt értékeket annak közvetítse. A rendszer tehát úgy néz ki, hogy a társadalom a demokratikus értékrend alapján kiválasztja azokat, akikről azt gondolja, hogy ezt az értékrendet következetesen tudják képviselni, és adott esetben másoktól is elvárni, kikényszeríteni. Az elit pedig a bizalom, illetve az annak megtestesüléseként megjelenő állások fejében felelős lesz mindezekért a feladatokért. A tömeg tehát, értékelve azt, hogy vezetőre van szüksége, azokat az embereket választja ki, akiket képesnek tart a feladatok elvégzésére, nevezetesen arra, hogy képviseljék és közvetítsék az értékeket a munkájuk során.

Az írott felelősségi szabályok mellett vannak íratlanok is, a szigorúan szankcionáltak mellett vannak olyanok, melyek nem azok. Van, amikor a felelősség külső számonkérhetőséggel párosul, és van, amikor nem. Az sem elhanyagolható kérdés, hogy a sikertelen számonkérés folytán mit lehet veszíteni. Ami biztos, hogy akár van, akár nincs külső ellenőrzés, belső kontroll mindig létezik, az elitnek számolnia kell saját lelkiismeretével, és mindig értékelnie kell saját cselekedeteit. Az érvényesíthető számonkérési forma a felelősség típusától függ. Az elit külső ellenőrzését az írott és íratlan szabályok alapján a társadalom erre szervezett (jog)intézményei, és általános éberségének eredményeképp az ad-hoc fórumok kell, hogy megvalósítsák. A nem jogi és nem politikai felelősség nehezebben számonkérhető, ez esetben a társadalomnak még éberebbnek és következetesebbnek kell lenni, hogy az ellenőrzést megvalósítsa.

Demokrácia – a forma szerepe

Bibó szerint az a demokrácia, ahol a demokratikus úton kiválasztott elitnek lehetősége nyílik arra, hogy képességeit kamatoztassa, feladatát elvégezze. A demokrácia eljárás, rendszer, értékek összessége. Egy demokrácia attól lesz valódi demokrácia, hogy a társadalmi berendezkedést meghatározó szervesen kiválasztódott, tehát legitim elit példáját követve az egész társadalom hiszi, és saját kis köreiből érvényesíti a demokrácia elveit és eszközeit. Bibó arra nagy

hatással volt Guglielmo Ferrero olasz jogtudós, akinek a demokráciáról alkotott elképzelését beépítette saját munkáiba. „Ferrero igen árnyaltan elemzi a demokráciának, mint kormányzati formának a lehetséges változatait. Ezek között fontos szerepet játszik az a változat, amit leginkább talán korlátozott demokráciának nevezhetnénk, és ami kétségkívül – mutatis mutandis – Bibó szeme előtt lebegett, amikor az 1945 utáni magyar politikai rendszer perspektíváit elemezte. A korlátozott demokráciában ugyanis érvényesülnek a politikai szabadságok: vannak szabad választások, és a parlamentben van valódi ellenzék, ám ugyanakkor vannak bizonyos körben elfogadott alapelvek, melyeket nem szabad kétségbe vonni (...) Semmi sem veszélyesebb ugyanis a demokráciára nézve annál a helyzetnél, amelyben a politikai pártok engesztelhetetlen gyűlölettel viselkednek egymás iránt, nem fogadják el az adott erőviszonyokat, és céljuk a politikai rend teljes felforgatása. (...) Hogy e helyzet ne következhesse be, több feltételnek is teljesülnie kell. (...) Egyszóval többségnek és ellenzéknek kölcsönös lojalitással, bizonyos becsületességgel és szívéllyel kell viselkednie egymás iránt, amint az olyanok között szokásos, akik ellenfelek, ámde nem ellenségek. Összefoglalva: a kormánynak és az ellenzéknek a népszuverenitás két egymással szolidáris szerveként kell tevékenykednie.”¹⁵

Bibó a modern kor legnagyobb problémájának a gazdasági és politikai demokrácia összefüggését tartja. Azért is írja, hogy a demokrácia egyelőre csak korlátozott lehet Magyarországon, mert véleménye szerint a demokrácia kialakulásához a gazdasági helyzet rendeződése megkívántatik. Ezzel kapcsolatban két dologról szól, a gazdasági egyenlőtlenségek kérdéséről és a kompetencia problémájáról.

A demokráciában, mint ahogy már említettük, a társadalmat vezető elit az értelmiség, amely a tényleges társadalmi teljesítménye alapján kerül kiválasztásra, és legitim módon irányít, értékeket közvetít. A demokratikus gondolkodásnak azonban feltétele a befolyásmentesség, ahogy Bibó fogalmaz: a társadalom ne az érdekek, hanem az értékek mentén szerveződjék. Ehhez azonban arra van szükség, hogy a demokratikus értékrend az elit gondolkodásmódjában gyökeret eresszen, annak szerves részévé váljon, s a demokratikus elveket ne csupán utilitarista módon alkalmazzák. Ehhez minden félelmet és tartózkodást le kell vetkőzni, ami nehéz, szinte lehetetlen feladat, ha az élet bármely területén létbizonytalanság van.

„A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától, és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a végzetes tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán is, csupán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek.”¹⁶ – írta Bibó 1945-ben.

A magyar demokrácia válságban van mindaddig, amíg az egyéni félelmek irányítják. Bibó ezzel ismét azt mondja, hogy amíg a vezető elit nem tudja leküzdeni az egyéni félelmeit, addig Magyarországon nem lesz demokrácia. Amíg tehát nincs létbiztonság az élet összes területén, addig nem lehet a demokrácia kiteljesedését elvárni, addig csak korlátozott demokráciáról beszélhetünk.

Bibó István félelme a demokráciáért való félelem. A demokráciának az értelmiség fejében kell megfogannia. A bibói gondolatmenetből az következik, hogy az erkölcsi alapok az ember fejében vannak, és ezek teremtik meg az erkölcsi alapokat tükröző társadalmi intézményeket, de ezek az intézmények sohasem lesznek képesek lefogni a társadalmat, csupán a kereteket jelölik ki. Ezek a keretek létfontosságúak, mert ezekre építkezik az egész állam. „Egyáltalán nem mindegy, hogy miként van megszervezve az államot vezető személyes és szimbolikus hatóság, az államfő, és milyen módon jönnek létre a közösség kötelező szabályai, a törvé-

nyek. Formák ezek, de életbe vágó formák, mert csak rajtuk keresztül tud valósággá válni az erő, mely a mindenkori kormányzat politikai tekintélyét megadja, a törvényesség ereje.¹⁷

„A közjogi kérdések valamennyire is komolyabb rendezésének legfőbb szempontja mégis csak az, hogy ismét lerögzítse és megelevenítse a politikai tekintélyek szervezetének szilárd pontjait. Három ilyen szilárd pontja van a politikai tekintélyek szervezetének: az állam vezetését szimbolizáló személyes tekintély, az államfő, a szuverenitást hordozó nép politikai tekintélye, a népképviselő, és a mindezek segítségével tárgyi formát nyerő személytelen, elvi tekintély: a törvény.”¹⁸ Ezek a keretek önmagukban nem tudják megakadályozni a hibás értékrend eluralkodását, a demokrácia eltorzulását – ezt megmutatta a történelem. Segítenek azonban megtalálni a megfelelő utat, sőt elengedhetetlen feltételei a demokrácia érvényesülésének. Az elit felelőssége, hogy fejében tartsa az iránytűt, a demokratikus értékrendet. Az elit tagjainak önmagukat és egymást, a társadalomnak pedig az elitet kell ellenőriznie ahhoz, hogy olyan társadalomban élhessünk, amely megfelel a szabadság és a demokrácia igényeinek. „Ehhez azonban nem elég az értékekben való elvi megállapodás (...), hanem szükség van arra is, ami még sokkal nehezebb, hogy ez az új értékrend erős történelmi élmények tüzeiben egységgé és közmeggyőződésé váljék, és a társadalom viszonylataiban tényleg érvényesüljön is.”¹⁹ Bibó gondolatai ma különösen aktuálisak. A II. világháború óta most, a rendszerváltozást követően, a gazdasági állapotok stabilizációja után van először esély arra, hogy független, felelős, a félelmeket maga mögött hagyó értelmiségi-vezető elit alakuljon ki. Hogy a válságos ponton túljussunk, Bibó szavaival „szét kell vágnunk a félelemnek azt a hínárját, amibe bebonyolódunk.”²⁰

Jegyzetek

- ¹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, II. kötet, Magvető Könyvkiadó, 1986. 515. o.
- ² Karácsony András: *Az értelmiség és a harmadik út*, in: *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*, szerkesztette: Dénes Iván Zoltán, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 65. o.
- ³ Bence György-Kis János: *Határolt forradalom, megszorított többpártrendszer, feltételes szuverenitás*, in: *Bibó emlékkönyv*, szerkesztette: Réz Pál, Századvég Kiadó, 1991. I. kötet, 388. o.
- ⁴ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, IV. kötet, Magvető Könyvkiadó, 1990. 344. o.
- ⁵ *Bibó István 1911-1979. Életút dokumentumokban*, szerkesztette: Huszár Tibor - Litván György - S. Varga Katalin, 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, 1995. A szabadságszerető ember tízparancsolatának 9. pontja, 191. o.
- ⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, I. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1986. 226. o.
- ⁷ Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig*, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 239. o.
- ⁸ *Bibó István 1911-1979. Életút dokumentumokban*, i.m. 181. o.
- ⁹ Németh László: 1992. III. 1860. in: Kovács Gábor: i.m. 126. o.
- ¹⁰ Balog Iván: *Politikai hízteriák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemizmusról*, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 47. o.
- ¹¹ ua. 132. o.
- ¹² ua. 115. o.
- ¹³ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, I. kötet, i.m. 223. o.

¹⁴ Bibó István: *Az európai társadalomfejlődésről*, in: *A hatalom humanizálása*, i.m. 348-349. o.

¹⁵ Ferrero, Guglielmo: *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*, 162. o., Libraire Plon, Les Petits-Fils de Plon et Norrit, Paris, 1945. in: Kovács Gábor: i.m.

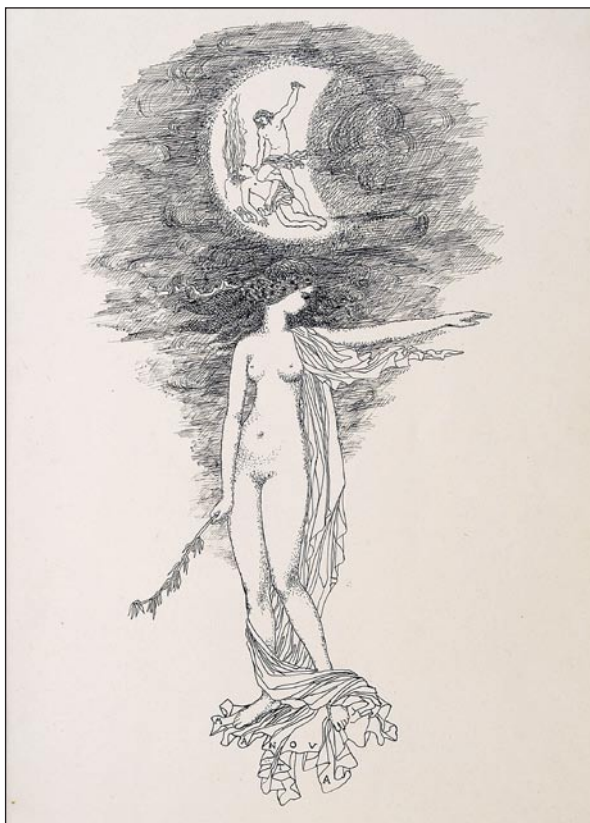
¹⁶ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, II. kötet, i.m. 15. o.

¹⁷ ua. 7. o.

¹⁸ ua. 8. o.

¹⁹ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, I. kötet, i.m. 219. o.

²⁰ Bibó István: *Válogatott tanulmányok 1935-1979*, II. kötet, i.m. 15. o.

Dante illusztráció I.